

СТРУКТУРА ТА КЛЮЧОВІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Наукова праця присвячена формуванню концептуальних основ дослідження доступності правосуддя у цивільних справах. Зазначається, що проблематика доступності є багатовимірним теоретико-прикладним концептом, що взаємопов'язаний з іншими фундаментальними питаннями та цінностями цивільного судочинства. Тільки на основі їхнього глибокого наукового осмислення та вирішення можлива побудова нової теоретичної та законодавчої конструкції цивільного процесу, де цивільна процесуальна форма служить меті забезпечення реальної, а не декларативної доступності правосуддя для кожної особи, яка звернулася до суду за судовим захистом.

Автор, спираючись на міжнародний досвід, концентрує увагу на процесуальному аспекті проблеми. Виявлено ключові теоретичні протиріччя, закладені у доктрині сучасного цивільного процесу, зокрема, формальна процесуальна рівноправність і фактичне положення учасників спірної справи, уніфікація й диференціація цивільної процесуальної форми, принцип правової визначеності та необхідність перегляду судових рішень з метою виправлення судових помилок тощо.

Ключові слова: доступність правосуддя, цивільне судочинство, принципи цивільного процесу, верховенство права, процесуальна рівноправність, змагальна модель цивільного процесу, уніфікація та диференціація цивільної процесуальної форми.

Goretsky Oleg. Structure and key vectors of research into access to justice in civil cases

This scholarly work is devoted to establishing the conceptual foundations for researching access to justice in civil cases. It is noted that the issue of access to justice is a multidimensional theoretical and practical concept that is intertwined with other fundamental issues and values of civil procedure. Only through a deep scientific understanding and resolution of these issues is it

possible to construct a new theoretical and legislative framework for civil procedure, where the civil procedural form serves the purpose of ensuring real, rather than merely declarative, access to justice for every person who has turned to the court for judicial protection.

Drawing on international experience, the author focuses on the procedural aspect of the problem. Key theoretical contradictions inherent in the doctrine of modern civil procedure are identified, in particular, formal procedural equality and the actual status of the parties to a dispute, the unification and differentiation of civil procedural form, the principle of legal certainty, and the need to review court decisions to correct judicial errors, etc.

Key words: *access to justice, civil litigation, principles of civil procedure, rule of law, procedural equality, adversarial model of civil procedure, unification and differentiation of civil procedural forms.*

Актуальність теми. У всьому цивілізованому світі до судової влади та здійснення правосуддя прикута особливо пильна увага. Жодна успішна держава не могла обійтися без створення авторитетного та незалежного суду, проведення безперервних реформ законодавства про судоустрій і цивільне судочинство, спрямованих на пошук і обґрунтування найефективнішої і водночас справедливої моделі його функціонування. І справа тут не тільки у важливості вирішення правових конфліктів і підтримки соціальної рівноваги в суспільстві, а й у більш глибоких причинах, зумовлених усвідомленням того, що головним чином у ході реалізації судової влади утверджуються ідеї верховенства права, реально забезпечуються права та свободи людини, демократичний і правовий режим діяльності держави, суспільства й особистості. Всебічна повага та визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, відправної точки діяльності державної влади, широка можливість їх захисту, в тому числі в судовому порядку, – риса сучасної розвинутої держави. Для України як споконвічно європейської держави, а тим більше в нинішніх умовах боротьби за свою державність, немає іншого шляху, як продовжувати конституційні та законодавчі реформи правосуддя.

Постановка проблеми. Це, звісно, ставить перед дослідниками завдання щодо виявлення такої сукупності теоретичних проблем, яка, з одного боку, маючи фундаментальне значення для подальшого становлення вітчизняного права, проте так і не отримала свого остаточного законодавчого вирішення, з іншого – відображає в глобальному контексті загальноприйняту ідею. Можна припустити, з

урахуванням вищевикладених характеристик, що однією із значущих у теоретико-прикладній площині є проблематика доступності правосуддя у цивільних справах.

Огляд літератури. До проблематики доступності правосуддя у цивільних справах в контексті власних предметів дослідження звертались О. Р. Балацька, Н. Ю. Голубєва, Н. М. Грень, І. Д. Климкович, В. В. Комаров, С. О. Короед, С. О. Кравцов, В. А. Кройтор, О. З. Нор-Хотинська, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара, К. В. Ткач, Р. Ю. Ханік-Посполітак, Т. А. Цувіна та інші дослідники. Проте, незважаючи на сталий інтерес науковців, єдності доктринальних підходів не досягнуто.

Метою цієї статті є визначення концептуальних основ дослідження доступності правосуддя у цивільних справах.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що поставлена проблематика не може розглядатися у відриві від загальних процесів еволюції цивільного судочинства та судових процедур, а також формування на цій основі предметів науки цивільного процесуального права. Тому звертає на себе увагу вчення про принципи цивільного процесу, в рамках якого окремими процесуалістами піднімалося питання доступності правосуддя у цивільних справах. В. Ю. Мамницький писав про принцип доступності судового захисту як про первинний принцип цивільного процесуального права [1, с. 60]. Інший концептуальний характер мали наукові дискусії у західній процесуальній доктрині в другій половині ХХ століття.

Як відомо, цей час ознаменувався проведенням під егідою ЮНЕСКО так званого Флорентійського проекту. Його головною метою стало осмислення нових фундаментальних основ цивільного судочинства, а також базових процесуальних гарантій його учасників. Під кутом зору сутнісних ознак судового процесу теоретики судового започаткували формування новітньої філософії правосуддя. Цей процес не закінчений і нині.

Одним із видимих підсумків цього проекту стала поява всесвітнього руху за доступ до правосуддя, засновники якого, виступивши з критикою панівного на той час ліберального підходу до права, за якого механізми захисту прав громадян могли розглядатися виключно з правових позицій, запропонували враховувати деякі об'єктивні умови реалізації правових норм. Вчені-правознавці в цьому зв'язку визначили цілу низку заходів організаційного та

процедурного характеру, спрямованих на гарантування максимальної широкої можливості для громадян звернутися до суду за судовим захистом. Серед них – усунення соціальних та економічних перешкод, подальше вдосконалення інститутів правової допомоги, і передусім захист невизначеного кола осіб, використання переваг альтернативного вирішення правових спорів та інші.

Як бачимо, за першооснову було взято еволюційний підхід, за якого нові реформи є продовженням уже розпочатих перетворень. Мабуть, з цього часу слід вести і відлік поступової зміни наукових парадигм цивільного процесу, що привели сьогодні до концептів глобалізації – ключових для сфери правосуддя у цивільних справах, різні аспекти яких об'єднані однією спільною метою забезпечення права на справедливий судовий розгляд і підвищення ефективності судових процедур. Вважаємо, що в цьому логічному ряду, а також у контексті формування так званого людиноцентричного правосуддя, проблема доступності суду не тільки зберігає свою актуальність, а й потребує сучасної інтерпретації та законодавчого вирішення. Тому окремі та найважливіші елементи пропонованої концепції доступності правосуддя у цивільних справах як системи поглядів на її сутність, формулюються виходячи з наступного.

Доступність правосуддя як складна правова категорія, що відображає багатосторонні характеристики цивільної процесуальної діяльності, має різні аспекти вивчення. Автор залишає поза межами цього наукового дослідження економічні, інформаційні та організаційні проблеми доступності правосуддя у цивільних справах, що створюють перешкоди на шляху забезпечення прав і свобод громадян, і зосереджує свою увагу виключно на процесуальному аспекті – процесуальній формі, на тому, як сама конструкція (модель) цивільного процесу сприяє або, навпаки, ускладнює доступ до судового захисту. У найзагальнішому вигляді доступність правосуддя у цивільних справах у процесуальному сенсі може бути розглянута з позиції адекватності судової процедури характеру матеріального права, що захищається, та конкретним обставинам правового спору. Безперечно, гранично формалізовані судові правила для всіх без винятку категорій цивільних справ роблять правосуддя практично недоступним. У цьому плані правомірною видається гіпотеза щодо існування глибинних теоретичних суперечностей, закладених у самій доктрині сучасного цивільного

процесу, що безпосередньо впливають на доступність судового захисту. Пропонована автором концепція, зокрема, спрямована і на їх осмислення, та повинна містити:

По-перше, обґрунтування теоретико-методологічних засад доступності правосуддя у цивільних справах, що включає пізнання етапів історичного розвитку вітчизняного цивільного судочинства; визначення філософських та інших загальнонаукових і спеціальних підходів, прийомів і способів дослідження проблеми доступності правосуддя у цивільних справах як базису отримання нових знань щодо предмета, який розглядається; критичний аналіз наукових течій та оцінка стану доктринальної розробленості цієї проблеми як відправної точки авторського аналізу теорії та практики доступності правосуддя.

По-друге, визначення системи теоретико-прикладних положень, які потенційно можуть створювати перешкоди на шляху до забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах. До числа ключових теоретичних колізій, вирішення яких може стати основою реформ органів цивільної юрисдикції та цивільного судочинства, належать постулати правової доктрини та законодавства щодо:

1) формальної процесуальної рівноправності та фактичного становища учасників спірної справи в цивільному судочинстві. Під час розгляду та вирішення цивільних справ нерідко процесуальна рівноправність залишається, по суті, формальною – одна сторона може володіти юридичними та матеріальними ресурсами в необхідних обсягах, інша – ні. Дуже часто тягар ведення цивільної справи для невідготовленого громадянина виявляється непосильним. Не можна не враховувати і ту обставину, що класична змагальна модель цивільного процесу обумовлює наявність нейтрального та доволі пасивного щодо сторін суду, що може не тільки посилити процесуальну нерівність сторін, а й породити сумніви учасників справи і в цілому юридичної громадськості в справедливості такої судової процедури. Необхідно ставити питання про такі повноваження суду, реалізація яких усуне (нівелює) можливу процесуальну нерівність сторін;

2) процесуального формалізму та гнучкості судових процедур. По суті, це суперечність між сучасними фундаментальними цінностями цивільного процесу – суворим дотриманням процесуальної

форми або реальним забезпеченням доступності судового захисту порушеного права. З одного боку, формальність судової процедури є наріжним каменем правової визначеності, передбачуваності та формування єдиної судової практики. З іншого – процесуальна надмірність, що виявляється в надмірно суворому виконанні формальних вимог щодо змісту процесуальних матеріалів, строків їх пред'явлення, порядку здійснення деяких процесуальних дій, може викликати непереборні труднощі при зверненні до суду за судовим захистом.

3) меж необхідної уніфікації та диференціації цивільної процесуальної форми. Йдеться переважно про встановлення такої процесуальної форми вирішення цивільних справ, яка б точно відповідала характеру суб'єктивного цивільного права, яке захищається.

Протягом століть викристалізувалися правила позовного провадження – базису сучасного цивільного судочинства. Однак розвиток суспільних відносин і ускладнення матеріального законодавства вже в період становлення української державності неминуче призвели до якісної різноманітності цивільних справ, які підлягали розгляду в порядку універсальної процедури позовного провадження. Тому важливо продовжувати розробку розпочатої сучасними дослідниками доктрини процесуальної диференціації, спрямованої на створення різних процесуальних режимів, які б враховували, крім усього іншого, складність фактичного складу, цінність предмета спору для його учасників, соціальну значимість цивільної справи [2]. В кінцевому підсумку мається на увазі наукова база нових судових проваджень – розробка моделі процесуальної диференціації цивільного судочинства як одного з вирішальних елементів механізму забезпечення доступності правосуддя, що може включати теоретичне обґрунтування та критерії диференціації процесуальних форм, моделі можливих процесуальних режимів, процедурні особливості та гарантії в рамках кожного процесуального режиму;

4) принципу диспозитивності та публічно-правового обов'язку держави щодо забезпечення доступу до правосуддя у цивільних справах. Як відомо, диспозитивність відображає свободу вибору варіантів поведінки та надає учасникам судового процесу широкі можливості щодо розпорядження своїми процесуальними правами на власний розсуд. Але ця теза застосовується лише у разі їхньої

активної участі. Бездіяльність сторін, викликана різними причинами, може призвести до недоступності правосуддя. Право на судовий захист на конституційному рівні гарантується державою, яка має публічний інтерес в ефективній роботі судової системи. У цьому сенсі дискусійними, як і раніше, залишаються питання, що пов'язані з визначенням меж втручання держави (в особі суду) в судовий процес для допомоги «слабкій» стороні, а також активними повноваженнями суду і дією принципів змагальності та диспозитивності. Очевидно, що поставлена свого часу вченими проблематика судового керівництва процесом виходить сьогодні на перший план [3]. У будь-якому випадку, активність суду повинна не замінювати процесуальну діяльність сторін, а лише доповнювати потенціал змагальності – сприяти створенню умов, за яких учасники справи можуть на рівних вести спір.

Отже, першочергове завдання вбачається у виявленні інституційних та процедурних гарантій доступності правосуддя у цивільних справах, що обумовлює дослідження активної ролі суду в контексті компенсаторного механізму процесуальної нерівності сторін, впровадження примирних процедур і спрощених механізмів розгляду та вирішення правових спорів у цивільне судочинство, вдосконалення механізмів доказування в плані безперешкодного доступу до судових доказів і розподілу тягара доказування тощо;

5) принципу правової визначеності (*res judicata*) та необхідності перегляду судових рішень з метою виправлення судових помилок. З одного боку, концепт правової визначеності, згідно з яким судові рішення, що набрало законної сили, є остаточним. З іншого – забезпечення реального доступу до судового захисту та відновлення справедливості. Інакше кажучи, занадто широкі підстави для перегляду судових рішень загрожують нестабільністю системи правових відносин, занадто вузькі – можуть залишити в силі судові рішення, що не відповідають вимогам справедливості. У такому аспекті потрібен зважений теоретичний і законодавчий підхід, який би враховував приватні та публічно-правові інтереси як у виправленні судових помилок, так і в остаточності прийнятих судових рішень. Це знову обумовлює затребуваність проблематики перегляду судових актів з позиції доступності правосуддя у цивільних справах;

6) процесуальних строків у контексті швидкості цивільного процесу як елемента справедливого судового розгляду. Йдеться про процесуальні строки, що відповідають природі цивільного правосуддя, про важливість дотримання двох різних характеристик процесуальної діяльності – ефективності (швидкості) та ретельності (повноти судового розгляду). Затягування судового процесу, як і його надмірна швидкість, – перешкоди на шляху до доступності правосуддя у цивільних справах. Розумність строків – це категорія не формальна. Строки повинні визначатися судом, виходячи зі складності цивільної справи: кількості та характеру представлених доказів, поведінки сторін, необхідності призначення експертиз тощо. На це орієнтує й практика Європейського суду з прав людини;

7) інформатизації (цифровізації) цивільного процесу та гарантіях публічності судового розгляду. Новітні інформаційні технології, оптимізуючи в певній частині елементи розгляду та вирішення цивільних справ, проте породжують нові теоретичні питання: чи не стає правосуддя менш доступним для людей з низькою цифровою грамотністю або тих, хто не має належного технічного доступу; чи не втрачається важлива для встановлення обставин цивільних справ комунікація учасників процесу та суду; чи правомірне використання комп'ютерних програм для підготовки проєктів судових рішень тощо. Хоча зрозуміло, що технологічний прогрес впливає на всі сфери життя людини, але це не повинно повністю виключати безпосередньої та особистої участі в процедурах судового розгляду цивільних справ.

Перед цивільною процесуальною доктриною в цьому зв'язку ставиться завдання щодо встановлення можливих меж інформатизації цивільного судочинства, іншими словами, гранично точне визначення того, які цивільні процесуальні дії можуть бути автоматизовані повністю, які частково, а які не можуть бути здійснені без належної участі суду та сторін. Можна поставити це питання і ширше – розробити принципи «цифрового правосуддя» і окреслити етичні та правові межі використання штучного інтелекту в ході здійснення правосуддя у цивільних справах;

8) механізмів захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб. Класичне цивільне судочинство історично ґрунтується переважно на моделі індивідуального спору про суб'єктивне цивільне право,

яка навряд чи може довести свою ефективність в умовах масових правопорушень, що стало вже характерною рисою сучасного суспільства. В екологічній сфері або сфері захисту прав споживачів нерідко виникають такі спори, де інтерес кожної окремої особи, по суті, невеликий, але сукупний збиток є величезним. Подання індивідуального позову на захист своїх прав та інтересів в описуваній ситуації видається досить нераціональним. Групові (колективні) позови практично неможливо поєднати з традиційними уявленнями щодо тотожності позовів, предмета доказування та меж судової влади.

Колективна природа сучасних правопорушень диктує важливість змін в індивідуалістичній теорії цивільного процесу. Дуже ймовірно, що з огляду на стан вітчизняної процесуальної теорії та зарубіжний досвід необхідна концептуальна розробка моделі судового провадження для розгляду групових позовів, у тому числі питань, пов'язаних із належним представництвом групових інтересів, дотриманням прав членів групи, які не беруть активної участі в судовому процесі, розподілом тягаря доказування тощо. Без вирішення цих теоретичних питань ціла низка правопорушень залишається поза сферою юрисдикційного захисту, що робить цивільне правосуддя принципово недоступним для таких категорій цивільних справ.

По-третє, напрями вдосконалення цивільного процесуального законодавства та правозастосовної практики. Йдеться про підготовку науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо зміни законодавства та формування єдиної практики вирішення питань процесуального характеру, що виникають при зверненні до суду та в ході провадження у справі.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проблематика доступності правосуддя у цивільних справах є багатовимірним теоретико-прикладним концептом, що взаємопов'язаний з іншими фундаментальними питаннями та цінностями цивільного судочинства. Тільки на основі їхнього глибокого наукового осмислення та вирішення можлива побудова нової теоретичної та законодавчої конструкції цивільного процесу, де цивільна процесуальна форма служить меті забезпечення реальної, а не декларативної доступності правосуддя для кожної особи, яка звернулася до суду за судовим захистом.

1. Мамницький В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1995. 160 с. 2. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с. 3. Яцина В. Б. Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві: дис. ... доктора філософії (PhD). Харків, 2023. 260 с.

References

1. Mamnytskyi V. Yu. Pryntsyp sostizateljnosti v hrazhdanskom sudoproizvodstve: dys... kand. yuryd. nauk. Kh., 1995. 160 s. 2. Bobryk V. I. Dyferentsiatsiia tsyvilnoho sudochynstva: metodolohiia, stan i perspektyvy : monohrafiia. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2020. 636 s. 3. Yatsyna V. B. Pryntsyp sudovoho kerivnytstva v tsyvilnomu sudochynstvi: dys. ... doktora filosofii (PhD). Kharkiv, 2023. 260 s.

Goretsky Oleg. Structure and key vectors of research into access to justice in civil cases

This work is devoted to defining the conceptual foundations for researching access to justice in civil cases. The topic is recognised as one of the most significant in theoretical and practical terms for the further development of domestic law. The study considers access to justice as a complex legal category that reflects the multifaceted characteristics of civil procedural activity. The relevance of the study is due to the need to continue constitutional and legislative reforms of justice in Ukraine, since the implementation of judicial power affirms the ideas of the rule of law and ensures human rights and freedoms. The issue of accessibility cannot be considered in isolation from the general processes of the evolution of civil proceedings and the formation of the latest philosophy of justice, including the concepts of globalisation and human-centred justice. The aim of the article is to formulate a concept of access to justice based on the identification and understanding of the deep theoretical contradictions inherent in the very doctrine of modern civil procedure, which directly affect access to judicial protection. The work aims to identify theoretical and practical provisions that potentially create obstacles to ensuring access to justice. These conflicts include: procedural inequality of the parties, formalism of judicial procedures, unification and differentiation, disposability and public interest, legal certainty, procedural deadlines, protection of an indefinite circle of persons. It is argued that access to justice is a multidimensional theoretical and practical concept, and only on the basis of a deep scientific understanding and resolution of the above fundamental issues is it possible to construct a new legislative framework for civil procedure that ensures real, rather than declarative, access to justice.

The study considers access to justice as a complex legal category that reflects the multifaceted characteristics of civil procedural activity. The relevance of the study is due to the need to continue constitutional and legislative reforms of justice in Ukraine, since the implementation of judicial

power affirms the ideas of the rule of law and ensures human rights and freedoms.

The issue of accessibility cannot be considered in isolation from the general processes of the evolution of civil proceedings and the formation of the latest philosophy of justice, including the concepts of globalisation and human-centred justice. The author limits the scope of the study by excluding economic, informational and organisational problems of accessibility. The main focus is exclusively on the procedural aspect – on how the very structure (model) of civil proceedings facilitates or, conversely, hinders access to judicial protection. The aim of the article is to formulate a concept of access to justice based on the identification and understanding of the deep theoretical contradictions inherent in the very doctrine of modern civil procedure, which directly affect access to judicial protection.

Key words: access to justice, civil litigation, principles of civil procedure, rule of law, procedural equality, adversarial model of civil procedure, unification and differentiation of civil procedural forms.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 30.03.2026 р.

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026 р.

Дата публікації: 28.04.2026 р.